

Maratoia korritzera atera gara

Joan Mari Torrealдай Joseba Intxausti, Joxe Azurmendi
eta Paulo Agirrebaltzategiren bihotz-begietan

Lorea Agirre Dorronsoro

Kazetaria eta JAKINEko zuzendaria

*Nori ez
Zaio atsegin
Biziaren izerdia?*

Manex Erdozaintzi-Etxart (1971)

Maratoia korritzera atera gara», esan ohi zuen sarri Joan Mari Torrealdaik euskararen eta herriaren auziaz ari zela, denbora librean maratoilari ibiltzen zenak. Izan ere, iraupen luzeko korrikalaria izan, eta euskalgintzan ere 50 urteko maratoia jo zuen Jakinen elastikoarekin. Iraupen luzeko kazetari, idazle, ikertzaile eta eragile, euskalgintzako egitasmoak sortzen, sendotzen eta iraun dezaten egin ditu eginahalak. Lagunartean berdin.

Jakinetik euskalgintzan jardun du, Jakinentzat adina euskalgintzaren alde. Euskara batuaren borrokan, liburugintzaren ikerketan, zentsuraren azpi ilunak argitara ekartzen, liburutegi nazionala amesten, euskalgintza pentsatzen eta babesten, euskal prentsa aurrera ateratzen, bereziki JAKIN eta *Euskaldunon Egunkaria*. Ez zen korrikalari bakartia, taldekoa baizik. Jakin Taldean, Joseba Intxausti, Joxe Azurmendi eta Paulo Agirrebaltzategi gogaide, lankide eta adiskide izan

ditu 50 urtetik gora. Mahaiaren bueltan eseri, bihotz-begietan hartu eta maratoilariaren ibilia berritu dute, lagun-min izan zuen Manex Erdozaintzi-Etxart poetak kantatu bezala, haren biziaren izerdia atzeman nahian.

Joan Mari Torreal dai hil zela bi hilabete pasatxo da gaur. Oroitzapen kutunik baduzue?

Joxe Azurmendi: Nik baditut, bai. Inpresio handia daukat, labur-labur esateko, nola torturaren esperientziaz hitz egin zidan; inpresio handia daukat, negarrez gizona torturak kontatzen... Eta gero, heriotzako momentuan, despedidan, deitu zidan esateko nahi zuela nirekin hitz egin; jada bazekien hiltzera zihoala... Barkatu, hunkitu egiten naiz... Eta nirekin hitz egin nahi zuela eta Beatrizek [Gorriti] eraman ninduen eta eseri ginen aurrez aurre, bata bestearen ondoan; berak zeuzkan irakurrita nire gauza batzuk bizitzaren eta heriotzaren zentzuaz; eta hortaz hitz egin genuen, bizitzaren zentzua zein zen eta jada bukatzera zihoala eta heriotzaren zentzua zein izan zitekeen... eta, batez ere, jada jakinda bazihoala, heriotza libre bat nola egin litekeen. Heriotza libreaz hitz egin genuen, ordu erdi bat edo, gehiago ez. Isilik geratu ginen biok, eta, momentu batean, laguntzarik gabe eseri ezin zena altxatu zen, zutitu zen, braust, eta besarkatu ninduen Euskal Herrian gizonen artean egiten ez den bezala. Besar-kada fuerte-fuerte bat eta gero eseri zen eta ni semeak ekarri ninduen etxera. Hori eta gero, ni egunetarako hitzik gabe geratu nintzen. Eta gaur arte.

Horiek dira nire momentu inportanteak berarekin. Gai-xotu zenetik, nik egunero deitzen nion, eta beraz egunero hitz egiten genuen; hiltzera zihoan prozesua berak beti esperantzaz aipatzen zuen, baina... hezur-muineko minbizia duen batentzat itxaropen oso gutxi geratzen da. Ahaleginak

egin zituzten bai Donostian eta bai Iruñean, baina hura beti beherago eta beherago zihoan.

Paulo Agirrebaltzategi: Nik gogoan dut mendia. 1975ean, ni lehentxeago eta bera geroago, Tolosara etorri ginen bizitzera. Jakin ere Tolosara dakarkigu. Eta hor dago Jakin eta baita mendia. Nik berarengandik ikasi nuela esango nuke mendian ibiltzen, eta benetan bihotzean ditut elkarrekin egin genituen hainbat eta hainbat mendi, bera gidari zela; eta, batez ere, nabarmendu nahiko nuke nola gozatzen zuen mendiko ibilaldiak prestatzen, gozatu ibiltzen, gozatu besteoi gozarazten. Mendiko esperientzia hori Joan Marirekin oso barruan dut. Eta bestea da Londresen egon ginela ingelesa ikasten hilabetez elkarrekin joanda.

Elkar nola ezagutu zenuten? Arantzazun izan al zen?

Joseba Intxausti: Kronologiari jarraitu nahi badiogu, esan nahiko nuke, zaharrena ni naizela, nahiz eta lau bat urteko alde baino ez egon lauron artean. Ni zaharragoa izanik, Joan Mari eta biok karrerako urteetan sekula ez ginen elkarrekin egon. Ni joan berri eta bera etorri berri zela, Jakinen ibiliak ginen zaharragoentzat gazteagoak, Joan Mari zehazki itxaropen eta segurtasun bat zen Jakineko lanari segida modu egokian eta konfiantzazko batean emateko. Gazte berrien itxaropenarekin utzi genuen Jakin, Arantzazun. Eta segurtasun bat izan ziren bai Joan Mari eta bai Joxe [Azurmendi] ere, oso indar onean zetozelako Jakinera.

«Nik gogoan dut mendia. Nik berarengandik ikasi nuela esango nuke mendian ibiltzen, eta benetan bihotzean ditut elkarrekin egin genituen hainbat eta hainbat mendi, bera gidari zela»

Paulo Agirrebaltzategi

Agirrebaltzategi: Nire kasuan, ni gazteena izanagatik, ni baino urtebete beranduago etorri zen Arantzazura. Gogoan

dut, iraila zen eta han etorri zen Joan Mari bat bere txapel eta guzti. Arraroa zen, orduan ez zen txapelik erabiltzen. Gero jakin nuen tiragomarekin ere etorri zela, eta nagusiek kendu egin ziotelako jakin genuen. Besteok baino altuxeagoa zen. Kurtsoka ginen antolatuta, baina jantokian eta kaperan elkarrekin egoten ginen denok, eta hortik bere lehen ezagutza. Joan Mari beti ezagutu izan dut nik oso mutil irekia, argia. Hilero denon notak ahoz gora irakurri egiten zizkiguten, ikasgaien nota eta baita *conducta y puntualidad* deitzen zena, eta Joan Mari ikasgaietan eta bestean ere oso ondo ibiltzen zen beti. Argia zen, jendearekin irekia, lagunartekoa; eta baita adar jotzailea ere, baina inor ez mintzeko moduan. Hori esan behar da. Ezaugarri hori interesgarria da, ze alai eta umorekoa zen.

Arantzazu eta gero, Forura joaten zen urtebetez. Bera bertakoa izaki, bere ama han ezagutu genuen. Ama fraideen oso laguna zen eta asko ibiltzen zen komentuan. Foruan gertatu zen Joan Marik ikaragarritzko altura eta gorputza hartu zuela. Zergatik? Amak zaintzen zuelako; besteok ere zaintzen gintuen, bai, baina besteok baino hobeto jaten zuelako amak emanda. Hori da pixkatxo bat lehenengo urteetakoa.

Azurmendi: Nik seguru asko ezagutu nuen Arantzazun, baina ez dut ezer gogoan. Nik lehenengo daukadana gogoan berarekin da Alemaniatik etorri nintzen batean, bera ja Jakinen zuzendari zen. 65 edo 66a izango zen, eta orduan bera zegoen zuzendari. Ordurako harremanak eginak zituen Santamariarekin [Karlos], eta nik uste dut Rikardo Arregi hila zela. Sarasola [Ibon] eta Saizarbitoriarekin [Ramon] batera bildu nintzen berarekin Donostian. Hori dut lehen oroitzapen kontzientea.

Geroago, Donapaleun harreman handia izan nuen bai Manexekin [Erdozaintzi-Etxart] eta bai Joan Marirekin eta Santos Belokirekin ere. Ni jada ezin nintzen barrura sartu. Baina lehen-lehen oroitzapena Donostian da.

Agirrebaltzategi: Donapaleun bilera handia 1972an izan zen, Jakinen programazioa egiteko bilera zen, eta esango

nikek hik harremana 70etik aurrera izan huela, Iparraldean biltzen zinetenean.

Azurmendi: Donostiako horretan oraindik sar nintekeen barrura. Carrero Blanco hil zutenean hasi zen nire erbestea, nolabait esan, ze salatu ninduten hartarako bonbak neuk bidali nituela Alemaniatik, eta orduan enbaxadore alemaniarra etorri zitzaidan eta polizia alemanak eduki ninduen gordeta gela batean... Enfin, teatro handi bat egon zen eta harrezkero ezin nintzen barrura sartu. Baina horren aurretik zen nire Donostiako bilera hori.

Intxausti: 1969an, Jakinen egitura erabat desitxuratu zen etorri zen argitaratzeko debekuarekin, eta hor asmatu behar izan genuen sistema bat elkarrekin harremanetan jarraitzeko. Gutun bidez jardun genuen, eta urtebetetik behin, gutxienez, bilerak izateko biltzen ginen. Taldekide izan zitezkeen batzuk kanpoan zirela-eta, bilerak barruan ez baizik Iparraldean hasi ginen egiten eta, horri esker, Iparraldearekin harremanak asko bizkortu ziren. Donapaleuko bilera arte, oso bakarrik geunden aldizkariaren zuzendaritzan eta baita firmetan ere; baina oso babes handia lortu genuen Iparraldeko eta Hegoaldeko idazleak lankidetzan jartzean, eta horrek sortu zituen zenbait ekinbide eta harreman pertsonal, eta beste fase batean sartu zen aldizkaria. Horretan guztian Joan Mari zen zuzendaria.

Agirrebaltzategi: Foruan utzi dugu Joan Mari. Forua eta gero Oliten filosofiako ikasketak izaten ziren. Han bagenituen 18-19 urte, eta jada bereizten zen bakoitzak nondik joko zuen. Eta Joan Mari idaztera eta bertan egiten zen *Gure izarra* aldizkarira lerratu zen. Idazletzara, euskarara eta euskal kulturara eman zuen pausoa, eta hortxe eman du bere bizialdia.

Intxausti: Paulok esaten duena oso garrantzizkoa da, ze *Gure izarra* aldizkariak eman zion mundu horretara hurbiltzeko aukera. Oliten gazteek egiten zuten euskara hutsezko aldizkaria zen.

Izan ere, Oliteko ikastegia bera euskararen ikastegi bat zen; ikasle euskaldunek euskaraz idazten zuten filosofia ikasten

zuten denbora berean, hau da, filosofia ikasketetako lanak euskaraz egin zitzaizkien. Aukera horrek berebiziko garrantzia izan zuen euskal idazleak sortzen, eta horretan Joan Mariren bidean eta zeharka baita Jakinen bidean ere.

Agirrebaltzategi: Joan Mari, oker ez banago, *Gure izarra*-ren zuzendaria izan zen. Eta handik aurrera, hiru urte Oliten egon ondoren, Arantzazura predestinatuki bueltatu zen Jakinen sartzera. Bera euskararen munduan sartu zen berehala. Denak ez ziren sartzen; ni neu, esate batera, misioen taldean sartu nintzen. Joan Mari jada bazekien zein zen bere bokazioa eta bidea. Eta Arantzazun erabat gauzatu zen. 63an bueltatu

«Geure artean bagenuen korrespondentzia 70eko garaitu horretan; gutun bidez erabat zaintzen genuen gure harremana. Talde geografikoki sakabanatua ginen, baina talde ginen»
Joseba Intxausti

zen Arantzazura eta han Joxe zen zuzendari, eta Joan Mari eta Pello Zabaleta laguntzaile sartu ziren. Eta hortik berehala harrapatu zenuten. Arantzazun zain egoten ziren ea zein zetorren preparatua zuzendari-tzara edo taldera sartzeko. Beraz, 64an jada Jakin Taldean zegoen. 1965ean, Joxek utzi egiten du Arantzazu eta 64-65 ikasturte horretan Zabaleta da zuzendari eta Joan Mari laguntzaile. 65-66an Zabaletak utzi

egin zuen, ze azken urtekoak ordenaziorako bidean zeuden eta utzi egin ohi zuten. Eta Joan Mari sartzen da zuzendari. 66an bera da zuzendari eta handik aurrera ba 2014ra arte.

Azurmendi: Ez zidan nonbait inpresio handirik egin, ze ez dut batere gogoan [barreak].

Laukotea noiz osatzen da?

Agirrebaltzategi: Ni 1970ean sartu nintzen Jakinen, Josebak harrapatuta. 1971n ja taldea bidaiatzen hasi zen: Joan Mari, Tolosan [Okzitania] eta gero Parisen; ni, Erroman; Joseba,

Bartzelonan; Joxe, Alemanian. Josebak lotu zuen taldea eta Joan Marirekin erabat lankide 1971n hasi nintzen, ze ni ez nintzen egon Donapaleuko bilera handian kanpoan nengoe-lako, baina ardurak hartu nituen. Hiru sail antolatu ziren han: gogoeta, soziologia eta historia. Eta, Jakinen programazioa hiru sail handi horietan egin zen. Eta Joan Mari eta biok ginen, hain zuzen, gogoeta saileko arduradunak. Eta, beraz, bera Parisen eta ni Erroman, baina harreman dezentte izan genuen.

Intxausti: Geure artean beti bagenuen korrespondentzia 70eko garaitsu horretan; gutun bidez erabat zaintzen genuen gure harremana. Talde geografikoki sakabanatua ginen, baina talde ginen, geure arteko harremana zaindu genuelako eta, baita ere, elkarri aitortzen geniolako halako balio berezi bat taldearekin aurrera segitzeko.

Azurmendi: Nire lehenengo harremana ekipoarekin da, ez bakarrik Joan Marirekin, ez dakit egongo ziren Manolo [Pargola] eta Huizi [Pello]... Nolabait esan, nire harreman esklusiboa Joan Marirekin azken-azken denborakoa da, eta esango nuke kasik gaixotu zenekoa. Nire lehenengo oroitzapena da Jakinek bilera bat egin zuenean Versaillesen [Frantzia]. Nire arreba [Juani Azurmendi] orduan Parisen bizi zen eta Joan Marirekin harreman handia zuen, eta ni arrebarengana etortzen nintzen eta Joan Marirekin harreman dezentte nuen; oroitzapen oso gogoangarriak eta pozgarriak dauzkat, eta, batez ere, urte horietako batean, Joseba Jaka agertu zenekoa. Akordatzen naiz Trocaderon eta ibiltzen ginela... Enfin. Orduan gazteak ginen eta zoroak oraindik ere, eta entusiasmo handiarekin egiten genituen planak, esaterako, liburuak argitaratzea, argitaletxe bat egitea –hor sortu zen Elkar argitaletxea eta beraz fundatzaile bezala jarri gintuen Josebak, baina ni gero sekula santan ez nintzen gehiago arduratu Elkarrez; Joan Mari bai, bera Elkarreko sortzaile sentitu da eta Elkarrekoek ere hala sentitu dute-. Horiek Joseba Jakaren ideiak izan ziren. Eta hantxe jaiotzen dira baita nire liburuen asmoak ere:

PSOEren historia, Arana Goiri [Sabin], internazionalismoa... Garai hartan mugimendu handia zegoen eskola eta unibertsitateetan eta baita ETAn ere, eta liburu horiek jende gazte mugitu horientzako irakurgaiak izango ziren. Eta horretan hasi nintzen, beste idazle batzuk bezala, baina gero ez zuten ezer entregatu. Ez ditut izenak esango, baina hori askotan gertatzen dena da. Beraz, nire lehenengo momentu gogoangarriak berarekin Pariskoak dira. Gero, jada ezin nintzenean hona etorri, Donapaleun bildu ginen. Oso gogoan dut berak Tolosan [Okzitania] *Iraultzaz* liburua idatzi berri zuela eta egon ginen Xarritonekin bilera batean eta gero bere etxean afaltzen eta lotan, biharamunean Donapaleuko bilerara joateko. Eta ni iraultzarekin kokoteraino nengoen, ze ni, jakina, Alemanian bizi nintzen, Alemania kapitalistan, eta informazioa sobera neukan iraultza ze katastrofe zen jakiteko; eta Joan Mari entusiasmatuta iraultzarekin eta ni gizona abere hutsa dela esanez, eta orduan sortzen da nire liburu hori.

Agirrebaltzategi: Antiiraultza.

Azurmendi: Antiiraultza, bai. Joan Mariren kontra eta Joan Marirekin eztabaidan. Esaten nion, gizakia aberea da, eta utz iezaiozue bakean abere bat izaten eta ez ezazue irauli nahi izan; Eliza katolikoak beti nahi izan du hori, eta ez du lortu, jainkoari eskerrak, baina beti gizakia aingeru bihurtu nahi hori. Utzi gizakiari abere izaten bakean. Hori zen nire orduko tesia, eta berarekin eztabaida horiek oso-oso gogoan ditut.

Agirrebaltzategi: Aurreko historia zerbait gehiago argitzearren, 71-72-73-74an hor sakabanatuta gaude, baina taldea egiten ere bai gutun bidez, bisiten bidez eta bileren bidez. Baina beste gauza bat dago garrantzitsua: Joan Mari Tolosan [Okzitania] zegoela, Manex Erdozaintzi-Etxartekin oso lagun egin zen, lagun-minak ziren, eta, haren bitartez, Jakinen bilerak Donapaleuko komentuan hasi ginen egiten, esan dugun bezala, askok hona sartu ezin zutelako. Beraz, Donapaleuko hori dena Joan Mariren eta Manexen adiskidetasunak ekarri zuen.

Intxausti: Bai, Joan Mari oso elementu garrantzikoa izan zen Iparraldeko eta Hegoaldeko euskalgintzako harremanak berrituz eta zabalduz joateko. Kontuak lehentxeagotik zetozen, 71-72tik, ze Manex Erdozaintzi-Etxart Parisen oraindik apaizgorako ikasketak egiten ari zela, harremanetan jarri zen Jakineko Arantzazuko taldearekin eta niri suertatu zitzaidan Manexekin motorrean Arantzazuko puntatik Donapaleura biok joatea, proiektuak eta talde posible bat egiteko harremanak lantzeko eta laguntzeko asmoz. Paulok modu batera, Joxek beste modu batera eta bakoitza bere tokian zegoela, distantzia geografiko horiek ez zituzten ito inondik ere gure arteko harremanak. Alderantziz; adibidez, Manex Erdozaintzi-Etxartekin Hegoaldeko harremanak –eta kontuan izan behar da Manex bazela nor Iparraldean–, gure harremanak, beti mantendu ziren bizirik, urte luzeetan. Jakinen egon den harreman garrantzizkoena izan zen hori, eta Joan Mariri Jakinetik tokatu zitzaion harreman horiek lantzea eta laguntzea. Gure arteko gutunak hor nonbait galdu dira, baina hori talde errealitate bat zen, modu berezi batean eta gure egoerari erantzunez bizirik egon zena.

Taldea beti aipatu izan duzue, taldearen garrantzia.

Intxausti: Beti egon da Jakinen batasun estu bat barruan. Nik ez dut gogoratzen inoiz gure taldean ezin ulerturik edo zerbait egotea eta gure lankideen arteko tentsio txarrik edo gogorrik izatea. Nik uste dut, naturalki, beti, oso argi izan dugula zer egin behar genuen eta nola egin genezakeen, eta adostasunean aurrera eraman izan da. Horrek asko lagundu du egin ditugun gauzatxoak egiten, gauzatxoak izanagatik ere, beharbada, garrantzizkoak izan daitezkeenak.

Azurmendi: Taldean oso inportantea da ikustea denok zein diferenteak garen. Eta ikasi dugu elkarrekin elkar osatzen. Ideiak garatzeko hori erabakigarria izan da; bakoitzak bere ikuspuntua azaltzen zuen eta eztabaidatzen genuen eta adostu. Hori pribilegio handia izan da geure harremanetan eta geure garapen intelektualean ere, neure kasuan bai behintzat.

Joan Mari oso Jakineko gizona izan da, eta bere ideia asko Jakineko ideiak dira. Neureak bezalaxe. Askotan esan izan dut, nire liburuak dira Jakineko bazkalondoetako gure konbertsazioen emaitzak. Joan Marirenak ere horrela dira.

Torrealdaik euskalgintzaren barruan hainbat esparrutan jardun zuen, eta jardun zuen guztietan ekarpena egin zuen. Esate batera, euskara batuaren eremuan. Zein izan da ekarpen hori hizkuntza batasunaren prozesuan?

Azurmendi: Berez, euskara batua, Jakinen, Joseba Intxaustik sartu du Baionako Bileraren ondoren, Txillardegirekin egon ondotik. Niretzat batua ez da erabaki 68ko Arantzazuko Biltzar famatu hartan, baizik eta 64ko Baionako Bileran, Txillar-degi eta konpainiarekin. Josebak sartzen du eta obligatzen du Jakin batuaz egitera. Obligatzea hitz gogorra da, baina bai, exijitzen du aldizkarian idatzi nahi duenak euskara batuan idatz dezan. Eta egon ziren haserreak, jende batek utzi egin zuen aldizkaria. Baina, jakina, Josebaren bide hori aurrera atera Joan Marik egin behar zuen. Praktikan Joan Marik egin du euskara batuaren borroka bai Jakinen eta bai Jakinetik kanpora, Euskal Idazleen Elkartean batez ere; gogoratu hor izan zituen haserre guztiak! Gero, egun batetik bestera, lehen egon ez ziren protagonistak agertu ziren batuaren alde eta kontra, izen batzuk oso ezagunak dira.

Agirrebaltzategi: Euskara batuaren aitzindari Jakin izatea oso logikoa izan zen. Jakin sortzen da euskara modernoa eta euskal kultura modernoa garatzeko. Eta hor euskara batuarenak logika osoa du.

Baina, horretaz gain, Joan Mariren historia oso lotuta dago euskara batuari, Jakinetik kanpo ere. Euskaltzaindiak Bergaran, 1978an, Arantzazuko Biltzarretik hamar urtera, biltzar berri bat egiten du, eta han Joan Marik egin eta aurkeztu zuen txosten nagusia, batasunaren prozesuak ze emaitza izan dituen aletuz. Eginkizun inportantea aitortu eta eman egin zitzaion. Gero badator Euskaltzaindiaren ehungarren urteurrena eta Joan Mariri ematen zaio hitzaldi nagusia egiteko

ardura. Euskaltzaindiak eta gizarteak onartzen du Joan Mari euskara batuaren figura kasik enblematiko gisa, nahiz eta bera linguista ez izan. Baina uste dut hori inportantea dela, historiaren une inportanteetan protagonismoa izan duelako.

Azurmendi: Azkenengo denboretan, sekulako amorruek hartzen zuen berak lokalismoa-edo deitzen zuenarekin. Hau da, euskara batua baztertu eta euskalkietara jotzen dutenekin. Izan ere, hori da ez jakitea bereizten kuadrillan eta lagunartean egin litekeen euskara eta hizkera publikoa, nazionala. Eta tokian tokiko zein mailatan hitz egin behar den ez bereiztea. Berak euskararen kontzeptu nazionala zuen eta uko egina zion Foruko euskara musikal eder horri –bere amari entzutea besterik ez zegoen–, eta ez zuen ulertzen nola beste batzuek ez zuten ulertzen batuaren garrantzia, eta amorruek ematen zion, orain, berriro, batuaren borroka luze eta neketsua eta gero, lokalismoetara itzultzea. Azken urteetan behintzat niri telefonoz sarri-sarri aipatzen zidan, ze, jakina, entzuten zituen irratiko edo telebistako elkarrizketak eta amorratu egiten zen.

Agirrebaltzategi: Anekdota bezala kontatu liteke: mutikotan Arantzazura joan zenean, astean ordubete edo izaten genuen euskara ikasteko; bizkaitarrek Villasanterekin [Luis] ikasten zuten euskara, eta gipuzkoarrek Karmelo Iturriarekin. Esan nahi dut bera bizkaieratik sartu zela euskara lantzera, baina gero Joxek esaten duena dago.

Azurmendi: Momentu batean, lehen Paulok aipatu du, egin nahi da pentsamendu aldizkari moderno bat Jakinen. Hori ere

«Azkenengo denboretan, sekulako amorruek hartzen zuen berak lokalismoa-edo deitzen zuenarekin. Hau da, euskara batua baztertu eta euskalkietara jotzen dutenekin. Berak euskararen kontzeptu nazionala zuen»

Joxe Azurmendi

Josebari zor zaio. Ideia zentralak Josebak piztu zituen Jakin berrian, ze aurretik dagoen Jakinen kontzepzioa diferentea zen, beste helburu batzuekin. Bizkaiera uztea hortik dator: egin nahi badugu hizkuntza nazional moderno bat, euskara batu bat behar dugu. Berak beti esaten zuen, liburuak eta argitalpenak egin nahi baditugu, ezin ditugula egin nork bere euskalkian edo azpieuskalkian. Euskara nazional bakar bat behar zela bistakoa zen.

Intxausti: Orain Joxek aipatu duen bidetik, esan 1960 inguruan jada garbi ikusten dela bide berriak ireki behar direla batasun bat emateko hizkuntzari. Jakinen ingurukoak bakoitza bere euskalkikoa zen, eta nolabait ere aldizkariaren barruko indarretan euskalkiak oso presente zeuden. Baina, aldi berean, jaiotzen ari da euskara batuaren asmoa, eta, hori aurrera eramateko, nahitaezkoa da Jakineko taldeak erabaki batzuk beretzat hartzea. Baina beretzat hartzeak ez zuen esan nahi Arantzazuko aldizkariarentzat egiten zenik, baizik eta Arantzazuko aldizkaritik Euskal Herri osora iritsiko zen euskara batu berri bat nahi zen. Eta aldizkariaren egiteko nagusietako bat horixe izan zen: bere esparruan ibiltzen den jendeari batasunerako erabakiak hartzen laguntzea.

Agirrebaltzategi: Hor gogoratu beharra dago 1968ko Arantzazuko Biltzarrean Jakinen ordezkari Joan Mari bakarrik agertzen dela argazki famatu horretan. Hantxe dago Joan Mari, gazte-gazte. Beste denok kanpoan ginen. Euskara batuaren historian Joan Marik izan duen presentzia eta lana inportantea da oso.

Liburugintzaren ikerketa soziologikoan ere lan eskerga egin du, eta gainera bera izan da bakarra hori egiten.

Intxausti: Bai, horretan bera bakar-bakarrik aritu da. Ez bakarrik zenbakiak ematen, baizik eta euskal editorialgintzak aurrera egiteko beharko diren arau metodologikoak ere ematen. XX. mendeko euskal editorialgintzaren informazio kritikoa ematen du, hau da, zer-nolako liburuak izan diren,

eta, beraz, euskara idatzia ze alorretara iristen ari den eta urtetik urtera ze aldakuntza eta berrikuntza gertatu den. Hori Joan Mariren zuzen-zuzeneko ekarpena da. Azkenean, xx. mendeko editorialgintza euskaldunaren historialaria izan da, bere dimentsio kritikoa ere ahaztu gabe.

Agirrebaltzategi: Nik nabarmendu nahi nuke gehiago ere badagoela. Liburugintza, zentsura, aldizkarietarako buruzko ikerketak... Joan Mari dabilen lekuan dela, dela hedabideetan, dela liburuetan, dela aldizkarietan..., alor horri buruzko ikerketak egiten ditu, kanpotik begiratzen du lanean ari den eremu hori, razionalizatzeko eta objektibizatzeko. Hori bere-berea izan du. Eta, nik uste, liburugintzarena ere hor sartzen da. Jakinetik liburugintzan ari zen, liburuak argitaratzen, eta, orduan, bada, eremu hori ikertu beharra ikusi zuen, ikerketa zientifikoa egin beharra sentitu zuen. Eta beste eremu guztietan ere berdin.

Intxausti: Hori guztiz garrantzizkoa da. Gaur egun, euskal liburugintzari dagokionez, Joan Mariren lana da iturri nagusia. Eta, egia esatera, esparru horretan aurretik egina zegoena jo eta ma gainditu eta pasatu du Joan Marik. Ikerketa eta lana, eta gainera metodologia bat ere jarrita utzi du.

Azurmendi: Anekdotak bat. Historian ez dira gauza gehienak arau historikoen arabera gertatzen, baizik eta kasualitateen arabera. Joan Marik Parisen tesia egin zuen Escarpit [Robert] liburuaren soziologo zenarekin. Han bizi zela, Luis Iriondorekin ibiltzea egokitu zitzaion. Iriondo orduan oso figura ezaguna zen, kantaria eta Lan Kide Aurrezkiko kanpo harremanetarako burua. Joan Marik Paris erakusten zion, Moulin Rougera eramaten zuen, ze Iriondok derrigor ikusi nahi zituen hango kankan eta dantzak. Bada, harreman horretatik sortzen da Iriondoren ideia *Euskal idazleak*, gaur liburu monumentalak egitekoak. Eta Joan Marik horri heltzen dio eta jada, jakina, liburuaren ikerketara lotuta geratzen da bere bizitza guztirako. Baina nahiko kasualitatez sartu zen horretara, ze ordura arte ez zuen erakutsi horrek izan behar zuenik bere soziologiako munduaren iker eremua.

Zentsuraren ikertzaile nagusi ere bera izan da. Horretan ere maisu eta eskola sortu duena, gainera.

Azurmendi: Errealitate bat dago horren atzean. Gu frankismotik gentozen, eta oraindik ere gure konplexu eta gauzak bizi-bizi genituen. Guri behin eta berriro esan zaigu –eta beharbada zure garaian ere esan izan da– euskara ez dela inoiz jazarria izan, euskara ez dela inoiz debekatua izan, eta euskal kultura pobrea bada dela pobrea delako eta kitto, eta ez daukala beste irtenbiderik, hori euskararen beraren berezko arazoa dela. Unamunoren tesiak eta hori dena. Gure belaunaldi guztiak egin behar izan du geure konplexuen kontrako gerra etengabe bat, eta Joan Mariren borroka handi bat, hain zuzen, hori izan da: aldarrikatzea euskara jazarria, debekatua eta zapaldua izan dela. Zentsuraren kapitulua aldarri horren parte bat da, bere euskararen zapalkuntza historikoaren iker-

«Gure belaunaldiak egin behar izan du geure konplexuen kontrako gerra etengabe bat, eta Joan Mariren borroka handi bat hori izan da: aldarrikatzea euskara jazarria, debekatua eta zapaldua izan dela»

Joxe Azurmendi

keten barruan. Betikoa da: ni fuerteagoa naizenez, ematen dizut egurra goitik behera, eta lurrean zaudela esaten dizut, orain, elkarrizketa bat izango dugula. Tranpa hori agertzea eta horri kontra egitea borroka etengabe bat izan da geure belaunaldian, eta konkretuki Joan Mariren lanean.

Zentsuraren beste anekdota bat kontatzeko, Joan Mari badakizue gizon dotorea, lerdena eta elegantea zela, eta harremanetarako erraztasun handia zuela. Alcalá de Henaresko

[Espainia] artxibategi nagusian ikertzen ari zela, guardia zibilek zeramaten kudeaketa; eta liburu bat behar zenuen aldiro eskatu behar zitzaien, eta hori desastre totala zen, han ez zegoen ezer garbirik ateratzerik ez lan egiterik. Bazeuden katalan pare bat desesperatzen zirenak eta apenas ezer lortu

zutenak. Joan Marik harremana egin zuen hango zuzendari andrearekin, oso ondo etorri ziren, eta zuzendari hark esaten zion non begiratu behar zuen eta zer eskatu, topatu nahi zuena topatzeko. Joan Mari guardia zibilengana joaten zen eta, gogo txarrez, baina ekarri egiten zioten materiala. Joan Marik egin ahal izan zuen Alcalán lan bat sekula santan inork egin ezingo zuena, eta sekulako lana egin zuen. Hor ere ikusten da historia ez dutela legeek egiten, kasualitateek baino.

Agirrebaltzategi: Zentsurarenean eskola sortu du gainera, zentsura ikertzeko metodoa ere sortu duelako. Eta lan inportantea egin du, ikaragarria, eta EHUn badago ikerketa talde bat horren bueltan ari dena Joan Mariren lana oinarri eta eredu hartuta. Ez du edozeinek jarraitzaileak izatea lortzen bere ikerketetan, kontu. Bestalde, esan beharra dago Joan Mari bera izan zela zentsuraren biktima, historia beltz horretako nahi gabeko protagonista, *Anaitasuna*-n, JAKINEN eta *Euskaldunon Egunkaria*-n.

Intxausti: Bai, testigu, ikertzaile eta biktima. JAKIN 1969an debekatu zuten eta 1977ra arte egon zen eragotzia, bera zuzendari zela. *Anaitasuna* ere zentsurapean egon zen, eta han ere ni aurretik eta bera ondoren zuzendari izan ginen eta salaketak bat baino gehiago jaso genituen. Beti mehatxupean geunden.

Agirrebaltzategi: *Anaitasuna*-ko zuzendaritza Josebak utzi eta Joan Marik hartu zuen hiruzpalau urtetan. Momentu nahiko kritikoak izan ziren *Anaitasuna*-rentzat, eta, gainera, zentsura. Gogoan dut zenbaki bat, 75ean izango zen: zentsuratu egin zuten eta ez zegoela horrela ateratzerik, eta aldatu egin behar izan zen eta azala dena beltzean atera zen, protesta gisa. Ildo bertsutik, kurioa da, zentsura aztertzen Joan Mari Madrilen zela, euskarazko testu, aldizkari eta liburua zentsuratzeko fraide frantziskotar batekin egin zuela topo, eta hark zentsuratua zuela. Kafkiar hutsa.

Euskalgintzaren barruan egin du lan, eta euskalgintza ulertzeko modu bat ere landu du: autonomia, beregaina, lankidetzazkoa, zibila.

Agirrebaltzategi: Joan Mariren Jakinen filosofia zera izan da: euskara da herrigintza egiteko elementurik garrantzitsuen eta kulturagintza egiten du herri bat, eta kulturagintza egiten dugu herri bat egiteko. Logika hori hasieratik egon da Joan Mariren buruan, eta Jakinen jarduteko lekua hortxe jarri du.

Azurmendi: Nik uste dut oso inportantea izan zela Joan Mariren lekua euskalgintzan, ze oso barruan eduki duen esperientzia bat zera izan da: Eusko Jaurlaritza sortzen den momentutik aurrera, gertatzen da benetan Jaurlaritza horren harrokeriazko eta mesfidantzazko jarrera bat Jaurlaritzaren inguruan ez dabilen guztia gaiztotzat eta susmagarritzat hartzeko, eta herri mugimendu guztiak gelditzen dira oposizio kondenatu batean. Hori egon da. Uste dut zerbait gaintitu dela, baina hori egon da eta oso garai gogorra izan da. Joan Marik horrekin asko sufritu zuen. Bere enpeinu handietako bat izan da, hain zuzen, herri erakunde sendoak eta iraunkorrak sortzea. Aldizkari bat herri erakunde bat da eta AEK ere bai. Herritik sortutako erakunde iraunkorrak eta sendoak sortu, hori zuen obsesio. Eta, baita ere, horientzat erakunde ofizialetan onarpena lortzea. Hori seguru aski ezin zuen inork egin Joan Marik baino, bere dohain pertsonal oso bereziengatik, bai harremanetarako, bere tratutako elegantziagatik, bai eztabaidarako, bere posizioak defendatzeko zuen argitasunarengatik. Hori bere ezaugarri espezifikokoak izan dira. Eta badago beste gauza bat ere: oso langilea zen, eta, gainera, lan egiten zuen borroka bat balitz bezala. Ze bere lana borroka bat zen. Esan nahi dut, bere ideiak eta asmoak garbi ikusten bazituen, helburuak aurrera atera arteko onik ez zuela. Ez zuen amore ematen. Segitzen zuen eta segitzen zuen eta lortzen zuen, neurri batean bere dohain pertsonalengatik.

Agirrebaltzategi: Euskal kulturagintzaren eta kultur eremuaren autonomia obsesioa zen beretzat. Eta uste dut berari zor

diogula asko euskal kultur-
gintza eta kultura errespetaga-
rri bihurtzeko egin zuen lana.
Autonomia bai, baina hori ez
da «gu geure aldetik goaz», bai-
zik eta «gu herrigintza batean
goaz beste guztiekin batera,
baina geure autonomiarekin eta
errespetagarritasuna predikatuz
eta lortuz». Ze denok dakigu
dirua non dagoen eta indarra
non dagoen, eta euskararen
mundua mespretxatua izan da.
Eta horren aurrean bere obse-
sio hori: batetik, autonomia, baina baita duintasuna predikatu
eta lortzea ere.

Azurmendi: Autonomia lortzeko, erakundeek behar dute oi-
narri ekonomiko sendo bat eduki, iturri ekonomiko seguru
bat eduki. Hori ere Joan Marik argi zuen, eta saiatu zen.

Herri erakundeez ari zara, ezta?

Azurmendi: Bai, herri erakundeez; besteek *de sobra* edukitzen
dute. Eta iturri ekonomiko horiek finkatzeko ere, beharrezkoa
da instituzio ofizialekin harremanetan egotea. Baina ez horre-
gatik bakarrik, baizik eta elkarlana behar-beharrezkoa delako;
euskara dagoen bezala egonda, beharrezkoa da bai herri era-
kundeek eta bai erakunde ofizialek elkarlanean jardutea. Ho-
rretan ibili zen bai Jakinen eta baita beste egitasmo askotan ere.

Agirrebaltzategi: Hortaz ari garela, esan behar da Jakin ez
dela zirkulu itxi bat, euskalgintzaren eremuan dago eta eus-
kalgintzaren eremuko beste denari irekita doa; denok gara
eremu bereko kide, eta batera goaz. Jakin egon da euskalgin-
tzako ekimenetan eta baita beste taldeetan ere; baina aldizka-
riak berak, ez dut esango aglutinantea, ze gehiegi esatea da,
baina funtzio bat bete du sektore diferenteen arteko lotura

«Euskal kultur-gintzaren
eta kultur eremuaren
autonomia obsesioa zen
beretzat. Uste dut berari
zor diogula asko euskal
kultur-gintza eta kultura
errespetagarri bihurtzeko
egin zuen lana»

Paulo Agirrebaltzategi

bat egiten ere. Eta hori Joan Marik barruan zeraman kontu bat da. Ez zegoen taldetxo isolatuetarako, baizik eta talde lanerako, saretzeko, lankidetzan jarduteko, egitasmo berriak gauzatu ahal izateko.

Horren guztiaren adierazgarri *Euskaldunon Egunkaria*-ren egitasmoa da.

Agirrebaltzategi: Bai, bai, filosofia eta praktika horren adibide argia da Egunkaria. Berak ez zuen inolako premiarik Egunkarian sartzeko, bazuen nahikoa lan bestela ere; baina premia bat zegoen, mugimendua zegoen eta hor egon beharra zegoen.

Azurmendi: Momentu batean, Jakinen hartu zen erabakia Jakinek sartu behar zuela Egunkaria sortzeko proiektuan. Lehenengo neu ibili nintzen, Joan Mari Alcalán ikertzen zebilelako; baina nik berehala utzi nuen, ze ni Arrasateko artxibo kooperatiboan ikertzen ari nintzen –hori ere Jakinen erabakia izan zen eta neuri tokatu zitzaidan–, eta ez nintzen iristen. Esan nahi dudana da Egunkariarekin eta beste ekimen batzuekin lotzea taldeko erabakiak izan zirela, eta Joan Mari Egunkarian sartu zen taldeko erabaki hori zegoelako. Eta ez zen gogoz kontra sartu; aitzitik, oso aktibo ibili zen inor ibili bazen, eta hasieran zeuden proiektuei buelta eman zien. Bera kontziente zen –ez dakit noraino, baina– ze borroka izango zituzten, baina azkenean Egunkaria atera egin zuten.

Intxausti: Jakinen proiektuak ez ziren Jakinenak bakarrik, beti aliatua bilatuz ari ginen. Ze ekimena kasu batzuetan geurea ez ezik kanpokoren batena ere izan zitekeen, esate batera, kooperatibismoaren inguruko ikerketa, *Euskal idazleak*, gaur liburua, euskal hiztegi teknikoaren egitasmoa ere horrela abiatu zen; UZEI, beste bat, erabat Jakinetik sortua eta Jakinek gidatua, baina jende eta talde gehiago egitasmora ekarriz.

Agirrebaltzategi: UZEIz ari garela, esate batera, UZEIn sartu ginen lanera Jakineko hiru bat. Joan Mari Jakineko zuzendari zen eta ez zen UZEIn sartu, baina alde edo moldez hartzen

zuen parte, taldearen egitasmoa zelako. Eta UZEIn bezala besteetan ere bai.

Euskalgintzako filosofiaz ari garela-eta, aipatu behar da, baita ere, bere ekarpena bai ikertzaile bezala, bai zuzendari bezala, bai antolatzaile bezala, bai kudeatzaile bezala, bai eragile bezala. Leku askotatik jardun zuen, dimentsio ugariakoa zen, eta euskalgintzak eta kulturgintzak zor dio ez bakarrik bide batzuk markatzea, baizik eta egin egitea. Uste dut erraldoi bat izan dela euskalgintzako eremu, dimentsio eta funtzio diferenteak betez.

Azurmendi: Egin zituen mila gauza ez dira historiara pasako, baina, esate batera, zenbat herritan, txiki eta handi, eman zituen hitzaldiak! Helduen alfabetatzea hasi zenean, adibidez, zenbat! Nafarroako puntaraino joan, gauean bueltatu, afaririk ere ez zioten ematen... Horrelakoak mila gauza egin ditu euskalgintzaren barruan; ez dira historiarako lanak izango, baina entrega bat eskatzen zutenak bai, eta dena ematen zuen eskuzabal. Horretan aparta izan da gizona. Eta gero pribilegiatua zen, ze bere kualitateengatik onarpen handi bat lortzen zuen; eta bera ere konturatzen zen, eta gozatu ere egiten zuen. Baina bazekien, azkenean, sakrifikatzen ari zela, herrigintzazatik lan eta lan ari zela.

Liburutegi nazionalaren egitasmoa da beste bat, buru-belarri jardun zuena.

Azurmendi: Hor huts egin zuen. Lankide batzuk bildu zituen, baina egitasmoak ez zuen inondik inora aurrera egin. Hori da beste egitasmo bat erakunde ofizialekin ez zuena lortu ezer, eta, are, erakunde ofizialekiko harremanetatik oso inpresio txarrarekin atera zen. Eramaten zuten, hitz egiten zuten, ideiak ematen zituzten, gero beste norbaitek erabiltzen zituen, baina ez egitasmoa gauzatzeko. Barkatu esatea, baina kasu pitorik ez zioten egin. Azkenean ez zen ezertara iritsi egitasmoa.

Agirrebaltzategi: Joan Marik arrakasta handiak izan ditu, bai, baina porrota, horixe. Bere bizitzako proiektu handienetako

«Gogoratzen dut berak Jakinez askotan esaten zuen esaldi bat: gu maratoia korritzera atera gara eta ez ehun metroko esprint bat. Hori zen bere esloganetako bat»

Joxe Azurmendi

bat zena. Nik uste dut proiektuaren nolakotasuna eta beste eztabaidatu daitezkeela, gaur egun liburutegi nazionala nola egin; baina inportantea gaia plazan jartzea da eta eztabaida sozializatzea, eta ez da horrelakorik gertatu. Ez zuen

lortu, baina ez liburutegi nazionalaren egitasmoa soilik; Euskaltzaindiko liburutegiko arduradun izendatu zuten, eta kasu horretan ere txosten handi sakon bat du idatzita Joan Marik Euskaltzaindiko bibliotekak nolakoa izan behar zuen proposatuz, baina ez zuen arrrerabiderik izan. Bidenabar, txosten hori liburutegi nazionalaz ere ari zen. Kasu horretan ere, Joan Mari ez zen bo-

rrokalaria bat ideia iluminatu batekin, baizik eta azterketa mardul bat egin zuen eztabaida zabaldu eta liburutegi nazionalaren bidea irekitzeko.

Azurmendi: Biblioteka nazionalaren ideiarekin azpian nazioaren ideia dago. Euskal Herria nazio bat da eta bere biblioteka nazionala behar du, bere kulturaren etxea. Egitasmo hori ere erabat lotzen da euskara, euskalgintza, kulturgintza, herri-gintza eta nazioaren filosofiarekin.

Esan duzue bazela pentsalaria, ikertzailea eta eragilea. Baina bazen baita ere mendizalea, korrikalaria, bizizalea, lagunartekoa...

Azurmendi: Jan eta edan eta poztu eta abestu eta ospatu... Bai, gustuko zuen bizitza.

Agirrebaltzategi: Oso bizizalea zen. Eta oso kirolzalea. Korrikalaria. Baina bereziki mendizalea. Eta lagunarteko gizona, adiskidetasuna asko landu eta zaintzen zuena. Adiskide asko zuen. Mendirako, maratoiatarako, ibilaldietarako,

bidaiatzeko... Lagunartea oso aberatsa zen, jende diferente askorekin ibiltzen zen eta gozatu egiten zuen. Azkena ere, Zilarraren Bidea [*Vía de la Plata*] egiten ari zela erretiratu egin behar izan zuen minez eta oinazez.

Azurmendi: Gogoratzen dut berak Jakinez askotan esaten zuen esaldi bat: gu maratoia korritzera atera gara eta ez ehun metroko esprint bat. Hori zen bere esloganetako bat.

Egunkaria itxi eta bera torturatua izatearekin-eta, Egunkariaren auzian egin behar izan zituen kanpaina eta harremanekin, espazio oso zabala landu zuen eta onartua eta errespetatua izatea lortu zuen. Noski, ez dugu esango bere atxiloketak onarpen horretan lagundu zionik, ez; baina, beste alde batetik, esan beharra dago bidea ireki zuela berak onarpen sare bat josteko, eta bestelakoan euskaltzaleek izaten ez duten harreman sarea egitea lortu zuela.

Agirrebaltzategi: Bai, jendea inguratzen eta elkartasunera ekartzen jakin zuen Egunkariaren auzian, eta lan hori berak egin zuen; ez da beti erraza eta gozoa izaten, eta berak lortu zuen. Hori bere bizitzan egindako lanaren fruitua ere bada; onarpen eta errespetagarritasun hori ez da egunetik gauera lortzen, eta bere larruan bizitako sufrimendua elkartasun bilakatzen ere jakin zuen. Lan handia eginda, hori bai, zenbat bilera, zenbat bidaia, zenbat aurkezpen egin ote zuen jendeari azaltzeko. Baina bai, Joxek esan duen bezala, jendea erakartzeko gaitasun hori berea zuen, egoerak egoera.

Hil eta gero ideia bat asko errepikatu da berari buruz: euskararen zapalkuntzaren kontrako borrokan, bere larruan bizi izan zuela zapalkuntza eta, hain zuzen, sufritutako torturek zehazki gaixotasunera eramán zutela. Joxe, zuk zeuk esan duzu Euskal Herriaren sinbolo bihurtu dela.

Azurmendi: Halaxe dela uste dut eta, beraz, esaten denean, Joan Mari handienetakoa da... Barkatu, handiena da, *de facto* handiena da, sozialki bere balio sinbolikoagatik, une honetan behintzat. Egia da ahaztu egiten dugula zer izan ziren Lizardi

eta Orixe eta horiek denak, baina, momentu honetan, handiena Joan Mari da. Kitto.

Agirrebaltzategi: Bernardo Atxagak idatzi zuen artikuluan zioen Arantzazun bi leku dituela Joan Marik. Joan Marik egindako lana eta izandako arrakasta eta egin duen ekarpena hor dagoela, baina baita ere euskal kultur-gintzaren zentsuraren eta zapalkuntzaren martiri bihurtu dela, eta Arantzazun daukala lekua idazleen ganbaran eta daukala lekua Arantzazuko pietatearen horman. Pertsekuzioaren testigu izanda, bere ikerketekin eta lanekin-eta bere ekarpena handia eta arrakastatsua izan da; baina, beste aldean, euskal kultur-gintzaren pertsekuzioaren eta zentsuraren martiri izan da. Hortik hil da. Langile, testigu eta martiri.

Intxausti: Nik azpimarratuko nuke, besteak beste, sortzen zituen euskal kultur-gintzarako bide berriek garrantzi handia izan dutela euskalgintzan eta baita bere bizitzan ere, noski. Joan Mari idazle eta eragile malgua eta bizkorra izan zen, eta horri eskerrak egin ziren eta egin zituen hainbat eta hainbat gauza bere bizitza osoan zehar. Aparta izan zen.

Azurmendi: Oso belaunaldi baten produktuak gara denok, bera ere bai, Txillardegi, Aresti... Oso belaunaldi jakin batetakoak. Eta konturatzen zara mundua nola aldatu den edo duzuen, eta bitarte horretan geure hizkuntza pasa dela. Joan Mari aurrera eta atzera zebilelako bi munduetan zegoen, baina Joan Mari ere oso belaunaldi horretakoa da.

Agirrebaltzategi: Nola geratuko da historiarako? Ba, egin duen guztiarekin eta jokatu dituen paper guztiarekin; baina, azkenean, geldituko da JAKIN aldizkariari eta Jakin Taldeari lotuta, ze ia 50 urtez zuzendari izan da eta beste egitasmo guztiak hortik abiatuta egin ditu. Joan Mari izango da euskal kultur-gintzaren pizkunde fase berri honetan Jakineko zuzendari, horrek esan nahi duen guztiarekin. 🍷